

43

АРХИЄПИСКОП СИЛЬВЕСТР

(Професор С. ГАЄВСЬКИЙ)

(Член УВАН)

Ів. Як. ФРАНКО

АРХИЄПИСКОП СИЛЬВЕСТР
(Професор С. ГАЄВСЬКИЙ)
(Член УВАН)

Ів. Як. ФРАНКО

- 1. ОСНОВНІ ОЗНАКИ ФРАНКОВОЇ
ТВОРЧОСТИ**
(ПОЕЗІЯ, ПРОЗА, НАУКА)
- 2. СПОГАДИ ПРО ІВАНА ФРАНКА**

МЕЛЬБОРН
(Австралія)

1956

Видає Головний Франківський Комітет при СУОА
в Мельборні.

Потрібні на видання кошти ласкаво вложили (позичково) панство Софія й Федір Закалюжні.

Друковано в друкарні Б. Ігнатова в Мельборні

1. ВСТУП

Поточний 1956 рік вважається Франковим роком. На всіх континентах готовляться його шанобливці до відзначення століття з дня поетового народження й разом з тим роковини сорокаліття з дня смерти.

Час такий, що вже пора об'єктивно було б говорити за творчу продукцію цієї феноменальної людини без ніякого порівняння з ким би то не було. Одначе схвильоване життєвське море навкруги цього феномена нашої доби не настільки уляглося, щоб можна було спокійно й об'єктивно розмірковувати над величезною продукцією цієї людини. Це наступить в межах слідуючого покоління. Його сучасникам залишається тільки констатувати неймовірні досягнення цієї виключної людини в усіх ділянках творчої думки.

II. ЖИТТЄПИСНІ ВІДОМОСТІ

Син коваля с. Нагуєвичі Дрогобицького повіту в Галичині, народився 16 серпня 1856 року. В батьковій кузні запалився на все життя вогнем любови до рідного брата, що не згасає все життя й спричиняється до творчости у всіх ділянках літературно-художньої й наукової творчости: а) лірика філософсько-етична, любовна, рефлексійна, соціяльна; б) поеми ліро-епічні; в) баляди; г) драматичні твори; д) новелі й оповідання; е) повісті малі й великі; ж) переклади зі всіх мов; з) наукові статті й розвідки та етнографічні матеріяли. Дитяча література: 1) Лис Микита, 2) Абу-Казимові капці, 3) Пригоди Дон Кіхота.

До кожного роду творчости у Франка була своя мова, свій оригінальний вірш і склад мови, а тому все має великий вплив на читача.

III. НАУКОВА ПІДГОТОВКА

Після закінчення гімназіальної освіти з відзначенням Франко проходить університетський курс на філософському відділі й закінчує студії в Відні у відомого на всю Європу академіка-словіста Ягича в званні доктора, написавши розвідку про давню повість в українській літературі «Варлаам і Йоасаф». Це сталося в р.р. 1892.

А перед тим в р.р. 1877 два рази арештовано було Франка й протримано кілька місяців у в'язниці. Це негативно відбилосся на науковій праці в університеті, де навіть зачитав поет габілітаційну лекцію й мав замістити катедру після померлого Омеляна Огоновського, але Міністерство не затвердило. Тому спричинилися не тільки поляки, але й свої «ботокуди».

В р.р. 1885-86 Франко два рази був у Києві й там одружився з вихованкою інститута шляхетних дівчат і слухачкою Вищих Жіночих Курсів, Ольгою Федоровною Хоружинською. Молодят повинчали в гімназіальній церкві Колегії Павла Галагана; в такому акті молодят сповідають і молодого приєднали до православ'я за його згодою. (Так реферують в календарі на 1956 р.)

Вступ до університету Франкові закрився. Залишилася праця в літературних та наукових організаціях, а на хліб щоденний довелося заробляти коректорською працею в польських виданнях, бо свої ніякої праці не давали; проживання в мокрих підвалах спричинило гостро-ревматичний параліч кінцівок рук. Жінчин посаг (4000 кр.) пішов на оплату видання «Життя і Слово». В поточному житті тривала нужденність.

У подружжя Франків було четверо дітей (три сини й одна дочка). Дружина часто хворіла й померла в шпиталі. Починаючи з 1908 р. наступив у Франка параліч рук. Це заважало працювати, але не припинило зовсім творчости.

IV. ОСНОВНІ ОЗНАКИ ТВОРЧОСТИ

Поминемо ідеологічний аналіз творчости з погляду *різних* напрямків критики, як вона вже проявлялася, від академіка А. Ю. Кримського почавши, бо то все ча-

сове й суб'єктивне: прийдуть інші часи, настануть інакші оцінки, замовкнуть часові уподобання й конфесійні знецінення та зацьковування, тоді тільки можлива буде об'єктивна оцінка продукції феномена доби на переломі XIX—XX в.в. в українській дійсності.

Рівного цьому феномену не знає II-га половина XIX в. і I-ша половина XX стол. Нашому поколінню припадає розкривати поетичну техніку в розвиткові всіх видів поезики та художньо-прозової творчости в каторжних умовах серед рідного суспільства.

Встановилася вже певна традиція в поетів і письменників видатних і посередніх звикатися до якоїсь одної форми й нею орудувати зі звички, щоб талант свій розкривати звиклою поетичною формою. Таку прикмету спостерігаємо і в Шевченка. Звикнувшись до білого вірша, поет-пророк і народній трибун виключно милується в глибокому змісті своїх поем, балад, філософської лірики. Так само й у Зерова сонет стає способом вияву різnorodного змісту.

У Франка того зовсім нема. Він пан над формою. Всі віршові форми, найвибагливіша строфіка, сюжетика застосовуються у Франка відповідно до місця й потреби. В поетичних категоріях форм нема ні одної, щоб поминув наш вибагливий творець «Мойсея».

Всі поетичні форми співець афонського подвижника Івана Вишенського застосовував у своїй творчості без ніякого пріоритету. Строфа й розмір вірша застосовувалися такі, яких вимагала задумана форма сюжету та темперамент того сюжету.

Тому Фрнкова поезика незвичайно різноманітна, багата формами й нюансами в тих формах. Кинути тільки оком на його збірки поезій: «З вершин і низин», «Мій ізмарагд», «Із днів журби», «Зів'яле листя» тощо. Скільки там різноманітності в застосованні поетичних форм, і яка сила тонких нюансів у тих застосованнях форм?

Дитячу психіку глибоко розумів поет і знав, якими поетичними формами можна ту душу полонити, заставляючи її захоплюватися цими творами й запам'ятовувати весь твір повністю, хоч він і великий розміром.

Художня проза визначається у Франка такими ж характерними рисами. Сюжетика в творах Франкових

пульсує не Мопасанова, а специфічна Франкова. Оповідання новелістичної будови завжди насичені, крім новелістичної розв'язки, багатими щем'ячими штрихами з селянського побуту, що хапають читача за серце на кожній сторінці твору.

Повістеві сюжети також пройняті подібними рисами новелістичності не тільки в розв'язці, а й на кожному місці розгортання фабули. Тому Франкова художня проза користується в читача виключною популярністю й читабельністю.

Літературним мистецтвом поета-науковця читач наш захоплюється мимо своєї волі. Читають твір по кілька разів. Це трапляється особливо з дитячою тематикою, де дітьми стають і дорослі.

У. ФРАНКОВА ПРОДУКЦІЯ

Не зважаючи на каторжні обставини рідної дійсності, друкована продукція залишилася нам після Івана Франка неймовірно велика. В зв'язку з століттям народження поета в Нью Йорку видається 20-томово збірка художніх творів (понад 8.800 сторінок друкованого тексту).

Це не значить, що вичерпано все, написане поетом-письменником. В ті 20 томів попаде 125 назов творчості для дітей; 9 повістей; 5 збірок поезій; 14 поем; 7 драматичних творів; 3 томи перекладних творів з інших мов: латинської, англійської, французької, німецької, італійської, польської, чеської, російської, давньо-славянської, сербської тощо.

Навмисно перераховано всі мови, з яких перекладав поет (не згадано Гомера й Софокла). Цим виказується широкий обсяг мовної лектури в поета-науковця.

При обрахунках художньо-образної продукції, і то не цілком повний облік, не згадано кільканадцять томів етнографічних матеріалів, виданих Франком. Також обминено наукові розвідки, статті, журнальні розробки тощо, якими заповняв науковець Записки Н.Т.Ш., яких він значний час числився співробітником і соредактором.

Перед тим чи поруч з тим Франко вів літературно-науковий двомісячник «Життя і Слово», який заповняв матеріалом свого пера. Так само «Літературно-Науковий Вістник» мав своїм соредактором Франка. Не говориться про інші видання українські й польські, в яких містив літературно-науковий матеріал цей невсипущий трудівник.

Хоча зарано вважається давати ідеологічний аналіз Франкової творчості, але його особисте ставлення до головних проблем часу конче потрібно схарактеризувати по можливості його ж словами.

Вже в розвідці про «Франкового «Мойсея» нам припало ствердити поетову релігійність в р.р. 1900—1905. Цей стан і в інших дослідників стверджується. Залишається ще навести свідчення палкого Драгоманового антагоніста.

В Москві готуються в колонному залі профсоюзів відзначати століття Великого Каменяра, перефарбовуючи його в червоно-марксівський кольор. Треба показати дійсне обличчя цього переконаного антикомуніста.

Франкове розуміння соціалізму розкривається в його передмові до збірки поезій «Мій ізмарagd» (1898); поет каже:

«Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що недовгождати, а будемо мати (а властиво вже й маємо) формальну релігію (себто — марксизм А. С.), основу на догмах ненависти та клясової боротьби. Признаюся, я ніколи не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруг їй adeptів нести сміло свій стяг старого, ще пролюдського соціалізму, опертого на етичним широкогуманним вихованні мас народніх, розповідженні освіти, науки, критики, людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі проводирів, не на бюрократичній регламентації всієї людської будущини, не на парламентарнім шахрайстві, що має вести до тої будущини».

Комуністичні доктрини Франко критикує в багатьох

своїх писаннях, виявляючи тверезий погляд на речі й явища чи й цілі конфесійні потягнення.

Робити з Франка червоного й комуніста ніяк не припадало б, але зі всіх заходів у Москві видно, що до того там широко готуються.

VI. КАТОРЖНА ДІЙСНІСТЬ ВДОМА

Відмовившись давати ідеологічний аналіз творчості, не збираємося описувати каторжної дійсності вдома. Подамо тільки деякі найхарактерніші теми й назви тих робіт, що перелічені при розвідці «Франків Мойсей».

- 1). «Як то було зі сповіддю Ів. Франка» (1932).
- 2). «В духовній паморочі. З приводу відслонення надгробника Франкові» (1933).
- 3). «Предтеча большевизму. Ів. Франко й українська суспільність на тлі його надгробника» (1933).
- 4). «Криваве відкриття надгробника Ів. Франкові» (1933).
- 5). «Не можна мовчати. З приводу крови коло могили Франка» (1933).
- 6). «Співпраця Франка з поляками й марксистами в освітленні польського соціяліста» (1933).
- 7). «Де правда? З приводу поширюваного «Ділом» культу Франка» (1932).
- 8). «Що переймають з творів Ів. Франка і за що в нас йому поклін складають» (1932).
- 9). «Чи добре було б у молоді вщипити культ Франка?» (1932).
- 10). «Вільно чи не вільно? На маргінесі дискусії про безбожництво Івана Франка» (1933).
- 11). «Геній і божевілля» (1939).
- 12). «Прикрі факти та здорова їх основа (Культ атеїста Франка)» (1932).
- 13). «Чому Франко перед смертю не сповідався?» (1932).

14). «Чи Франко заслужив на надгробника?» (1932).

В таборі «Гайденав» (Німеччина) греко-католицький священник Притуляк відмовився правити панахиду по Франкові, заявляючи, що Франко був православний.

Перечислені теми й факти та дражливість питань в них показують, як і після Франкової смерти клебаче навкруги цього невсипущого трудівника, такого продуктивного, талановитого й вступаючого в історію з такою безмірно величезною й різномірною продукцією.

Про останній час Франкового життя за рік до смерти розповідають мої спогади про Івана Франка (див. окремо).

СПОГАДИ ПРО ІВАНА ФРАНКА

(1856 — 1916)

I. ВСТУП

Боляче й прикро говорити про Івана Франка, бо треба торкатися особливих моментів нашого громадсько-політичного життя, завжди кострубатого й для видатних людей образливо-зневажливого. В житті й творчості Франковій ця кострубатість особливо різко проявилася й мала тяжкі наслідки для поета-письменника-науковця.

У всіх було й залишається переконання, що тяжке бідкування на роботі коректора в польському видавництві мусіло сильно завадити й зменшити розміри в продукції поетичного, літературного, наукового й критичного надбання поета.

Матеріальні недогоди й життя в вогких пивницях спричинилися до тяжких недуг і навіть затрати функцій в руках; але коли почнемо оглядати результати осягів науковця в ділянці науки, художньої та поетичної творчості, популяризації всесвітніх сюжетів для юнацтва й дітей, ми просто диву даємося, чи може взагалі смертна людина створити за своє коротке життя, та ще й так грубо знівечене й обмежене, щось більше й різнобарвніше.

II. ЧУТКИ Й ПЕРЕКАЗИ

З якогось часу починають втискатися в мою свідомість різні чутки. Розповідають, що Франко захворів, що Франко посварився з Драгомановим, що Франко збожеволів, що його водять за руку, як малу дитину. Таким поголоскам не було кінця. В мою національну

свідомість це втискалося з великим болем. Нема нічого гіршого на світі, як «самовидці».

Ось вам такий «самовидець», як свідомий українець, розповідає з жалем в голосі, що сам бачив, як Франка вели під руку, як його одягали, бо він сам не в стані це зробити. Починала складатися певність, що воно так в дійсності й є. Хотілося побачити цього страдника-мученика. Наближався час першої імперіялістичної війни.

В той час як міцно не були зачинені кордони для української книжки, ми вже доставали дещо. В Колегії П. Галагана, де Франко бував і одружився з вихованкою Інститута шляхетних дівчат і слухачкою Вищих Жіночих Курсів Ольгою Хоружинською, установився потайний пункт одержування книжок з Галичини. Тут одержано й Франкового «Мойсея», що він його видав сам 1905 р. З цим твором зрісся я цілком в час перебування в НКВД.

III. У ЛЬВОВІ

На війну в чині військового урядовця відправили мене на фронт до Львова. Робота була в Намісництві поруч з Н.Т.Ш. на вул. Чарнецького 24-26, охоронцем якого був відомий на всю Україну громадський діяч в Галичині Кость Паньківський. В родині Паньківських доводилося часто бувати й вести розмову про Франка, що перебував у Львові в час його окупації росіянами одиноким в своїй віллі коло Стрийського парку. Весною 1915 року, в другій половині травня місяця, як російська армія почала відходити на схід, я наважився навідати хворого Франка в його власній квартирі.

В травневий погожий день разом з старим Костем Паньківським я попрямував до Франка, маючи в руках теку, щоб здаватися офіційним представником і не викликати підозріння в потайних агентів. Це сталося рівно за рік до смерти Івана Франка.

IV. В КАБІНЕТІ ФРАНКА

Тривожно було на душі й серці, коли в огорожу віллі ми з Костем Паньківським вступили. Стільки про

Франка я наслухався позитивного й негативного. Чи побачимо перед собою дійсно хворого, або «божевільного» старця, нездатного до нормальної розмови? Чи прийме він нас по-людяному, а чи вижене з хати? Бо й такі версії ходили, як і за його дружину, що в той час перебувала в лікарні душевно-хворих.

Перед парадним входом доріжка була цілком заросла й людського сліду й натяку не було. Сліди вели кругом будинка до кухні. Пішли ми тими слідами й прийшли до веранди коло кухні. На веранді сидів Франко в піджаку з відкритою головою за дерев'яним нічим не покритим столом і пив з білої чашки чай, підпираючи з обох боків кулачками чашку (пальці повсихали, скорцюрбилися і не розгинались від ревматизму).

Побачивши перед собою гостей та ще й у військовій формі, Іван Яковлевич встав з-за столу й пішов нам назустріч, привітно усміхаючись, бо старого Костя Паньківського він знав особисто в обличчя. Цей останній представив мене, пославшись на рекомендацію знайомих Франкові киян і на мое членство Н.Т.Ш. Цього було досить, щоб Франко поставився до мене, як до своєї людини, і додаткових запитань чи застережень не брався ставити.

В час цього вітання з кухні виглянула літня жінка, а на веранду вбігла високонога молода дівчина й подалася до кухні. Як пояснив потім К. Паньківський, то були польки — мати й донька, бо з родини тоді при хворому нікого не було.

Після привітання Франко попросив нас до свого робочого кабінету. Він пішов перед нами, а ми слідом за ним. Руки його були маленькі й висохлі, що ззаду рукави здавалися пустими й висіли наче у безрукого. На голові волосся було дуже мало, але голова не була лиса; воно трохи кучерявилось, але від чого така кучерявість була на голові — чи від природньої якості, чи від невживання гребінця, трудно було встановити. Невеличкі вуси були загорнені на один бік. Видимо, він рукавом обтирався на один бік, так вони й заложилися обидва один за одним, не спадаючи з губи на рот.

Увійшовши до кабінету, поет-науковець попросив нас сідати, а сам сів у своє крісло перед робочим столом.

Старий Кость Паньківський помістився на дерев'яній канапці під стіною, зараз же при вході, а я зайняв місце праворуч коло стола лицем до поета. Така позиція була дуже вигідна, бо поетове обличчя було повернене до мене, і я ввесь час міг його спостерігати. Переді мною була людина незвичайно виснажена. Темно-риже волосся не мало сивини й ледве кучерявилось. Борода була поголена; темноруді вуса ледве виділялися на темному фоні шкіри; вся шкіра на обличчі, здавалося, присохла просто до кісток. Так що коли в розмові поет намагався посміхнутися, то це йому не вдавалося, бо присохла до кісток шкіра на це не була здатна. Вимова була виразна й округла, нібито говорила людина міцної комплекції й добре випещеним мовним апаратом, але з кволим дихальним апаратом без міцної діафрагми.

Після кількох загальних фраз ми перейшли на філологічно-наукові теми, спільні нам обом. Тут виявилось, що у Франка збереглася чітко пам'ять, не зважаючи на 60-літній життєвий труд-подвиг. Він без напруження й потирання лоба, як це роблять старики, пригадував імена й дати, розповідав обставини, при яких доводилося здобувати ті чи інші дані, або не вдалося того зробити. Особливої нашої уваги зажив «Варлаам та Йоасаф» (дисертаційна Франкова розвідка в академіка Ягича в Відні). Я похвалився, що студентам Київського Університету при різних перевірках та кількох візитах Франкова друкована дисертація дуже була до послуг, бо в ній легше було знайти все потрібне, ніж в російських титулованих розробках академіків, хоча в числі підсобників Франкову розвідку не ставили, але студенти самі її находили й користувалися, а в офіційних відповідях називали російського академіка Кіріпнікова. Це Франка незвичайно оживило; він почав чітко уточнювати, що йому вдалося доконати, а на що не хватило даних; на що хибують російські дослідники цього питання; чим прислужився Франкові видатний вчений Російської Академії, академік Александр Веселовський.

Після довгого тривання нашої розмови й мого спостереження в мене склалося чітке уявлення про особу поета. Переді мною сиділа людина доценту виснажена

фізично й змучена життєвими каторжними обставинами.

Від природи Франко мав малі частини тіла. Особливо малим виглядало обличчя й підборіддя. А по відношенню до них чоло видавалось непропорційно великим; на ньому тяглися темні жили. Очі лежали в червоних запалених орбітах і були невиразні, але коли поет оживлявся в розмові, вони світилися розумним світлом і ставали виразними.

V. ОСТАННІ ПРАЦІ

Час від часу в розмові я кидав оком на стіл, де лежала чималенька купка четвертушок паперу; верхня з них була списана каракульками накшталт друкованих літер. Поет звернув увагу на мій інтерес і запитав мене: «Вас цікавить, що це таке?» Я мовчки повів головою. Тоді Франко розповів мені, що то розвідка про мову секлерів, які живуть серед румунів, належать до словян і мовою наближаються до українців. Вони «секають», як серби «чакають», а українці «щокають». Звідси походить їх назва.

Поруч з розвідкою на лівому боці стола лежав довгенький листок паперу, також списаний каракульками. Підгортаючи обома кулачками той листочок на розвідку, щоб можна було читати, поет сказав: «А це мій останній твір на сучасну тему». І зачитав мені того вірша. Зміст його був такий. В лісовій просіці пролягає занедбана військова колія. В нічній тиші, як повний місяць, викотившись з-за хмари, освітив галявину, з лісових нетрів на ту галявину викотилася теплушка (товаровий вагон) з відсунутими дверима. Серед вагону в місячному сяйві вирізнілася постать розпростертої долі замордованої сестри жалібниці. Вагон котився сам без підпихача.

Вірш, зачитаний переді мною, мав чотирирядкову строфу, а в кожній строфі своя перехресна рима. Структурно вірш був добре зладнований, не чути було якихсь технічних недоліків: звичайний легкий і прозорий Франків вірш. Зміст малює тільки картину примісячному світі без розкриття злочину.

Тема була аж надто сучасна: згвалтувати й убити милосердну сестру могли тільки салдата, а щоб сховати сліди, закотили в теплушці свою жертву в занедбані нетрі. Такий випадок міг хтось розповісти поетові з тих відвідувачів, що часом бували в нього. Поет зацікавився випадком і надав йому поетичних форм. Вірш уклався досить витриманий з технічно-поетичного боку. Звичайний Франків прозорий вірш в ритмові й рими.

Отже в другій половині травня місяця 1915 року рівно рік до смерті, коли царські війська перед німецьким натиском відходили на схід і залишали окупований ними Львів, український поет-письменник-науковець Іван Яковлевич Франко тихо й непомітно мешкав у своїй віллі самотньо без рідні. Він був дуже виснажений фізично й хворий, але цілком при здоровій і нормально думаючій пам'яті. Не завмерла в нього поетична й наукова інтелектуальна здібність, як це розкрилося наочно в моїй присутності.

Перед Франком лежала наукова розвідка й поетичний твір на тогочасну тему. В розмові розкрилася тривка пам'ять на дати, назви й імена, як в звичайної розумово обдарованої людини з міцним всеохоплювальним і яскравим інтелектом.

Над свіжою могилою відбулося багато такого, що му-
сить непокоїти Франків дух. Пишуть дуже багато при-
крого на адресу цього подвижника-мученика, наприк-
лад:

«Як то було зі сповіддю Ів. Франка?»

«Криваве відкриття надгробника Іванові Франкові».

«Предтеча большевизму».

«Довкруги культу Франка».

«Про безбожництво Івана Франка».

«Про богослуження за душу Івана Франка».

«Геній і божевілля».

«Чому Франко перед смертю не сповідався?»

«Чи Франко заслужив на надгробника?» і т. д.

Греко-католики відмовляються молитися за душу

Франкову, бо він був православний.

Все це підсумовано в моїй розвідці, що зачитана в УВАН в 30-річчя смерті Івана Франка (30.6 1946 р. Нова Ульм, Німеччина). Розвідка видана разом з поемою під назвою: «Франків Мойсей» (1948 р. на Чужині).

Зо мною Франків дух не розлучається й далі після побачення з ним в його робочому кабінеті. В мою пам'ять назавжди врзалися ці страдницькі риси висохлого невеличкого обличчя й непропорційно великого чола, на якому простяглися темні смуги від напруження жил.

Минали роки, приходили інші обставини в Україні, а Франків дух боротьби Правди зі злом не переставав діяти животворно в вирі більшовицького збиткування над українським народом. Довелося й мені опинитися в такому стані совітського НКВД, коли на собі не можна було мати нічого, навіть пояска, шлейок, голки й нитки. Такий стан тривав місяцями й півріччями. Коли носіями нової комуністичної моралі так було обчищено від всіх культурних потреб, Франків «Мойсей» залишався невіддільним від мене. Могло НКВД опанувати мою фізичною особою, але духовне моє надбання залишалося недоступним для енкаведистів. При найпильніших обшуках підшивка блузи зберігала невеличку книжечку самим Франком виданого «Мойсея» від загрибущих рук НКВД.

В'язнична ізоляція в тяжкі роки 1932—33 в Україні спричинилася до того, що я Франкового «Мойсея» з невеличкої книжечки, добутої в Колегії П. Галагана, «прогриз» форму і глибину філософської думки. Доводилося сотки разів перечитувати цей геніяльно написаний художньо-образний твір.

А перед моїми духовними очима завжди стояв, як і тепер стоїть, виснажений і знівечений каторжними обставинами рідного оточення змучений образ творця «Івана Вишенського» та «Мойсея», яким я його сприймав у травні 1915 року при його робочому столі.

